

Piotr Mazur

Kultura prawna a wychowanie do bezpieczeństwa życia codziennego i pracy

Jednym z podstawowych terminów socjologii prawa jest „kultura prawna”. Pojęcie to ściśle łączy się z kulturą danej społeczności. Rozwiązania prawne funkcjonujące w danym państwie wynikają przede wszystkim z myślenia prawniczego, które ukształtowało się w ciągu dziejów.

Poziom świadomości i kultury prawnej społeczeństwa w znacznym stopniu wpływa na ocenę prawa państwowego. Na kształt kultury prawnej polskiego społeczeństwa mają wpływ zmiany ustrojowe, zmiany polityczne, zmiany w strukturze społecznej oraz przeobrażenia w systemie wartości. Niewątpliwie na polską kulturę prawną ogromny wpływ ma religia chrześcijańska, a zwłaszcza jej system etyczno-moralny. W rzeczy samej, kultura europejska osadzona jest na trzech filarach: filozofii greckiej, prawie rzymskim, etyce chrześcijańskiej. Grecy byli „geniuszami” filozofii i sztuk pięknych. Filozofia grecka dokonała fundamentalnego rozróżnienia między prawami przyrody a prawami stanowionymi. W niej możemy dopatrywać się początków zasady rządów prawa, które polegały na podporządkowaniu obywateli normom prawnym. Demokracja ateńska wspierała się na wielowymiarowej równości: wobec prawa, dostępu do sprawowania władzy, słowa, wolności wypowiedzi¹.

Kultura nakłada pewne ograniczenia na indywidualną wolność. Możemy powiedzieć, że wynalazkiem kultury rzymskiej jest prawo. Jego źródłem były: zwyczaje, ustawy podejmowane na zgromadzeniach ludowych, edykty magistratu, rozporządzenia cesarskie (konstytucje) i opinie wybitnych prawników. Prawo dzieliło się na: *ius publicum* – prawo regulujące stosunki z instytucjami państwa, *ius privatum* – odnoszące się do uprawnień osobowych i majątkowych regulujących stosunki pomiędzy obywatelami; prawo naturalne – ustanowione przez boską opatrność na użytek wszystkich stworzeń².

¹ R. Tokarczyk, *Współczesne kultury prawne*, Zakamycze 2000, s. 114.

² A. Podgórecki, A. Kojder, *Prawo*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. 3, Warszawa 2000, s. 186.

Etyka chrześcijańska należy do najistotniejszych składników kultury Zachodu. W myśli chrześcijańskiej najważniejszą wartością jest miłość. Człowiek rozpoznaje dobro za pomocą doświadczenia wewnętrznego, w którym główną rolę spełnia miłość. Augustyn w miłości dostrzega decydujący czynnik w życiu wolicjonalno-emocjonalnym człowieka. Ona powinna dominować w życiu etyczno-religijnym, stąd jego słynna maksyma filozofa: „Kochaj i czyn, co chcesz”. Według biskupa z Hippony: „Miłość jako tęsknota za tym, co się miłuje, jest pożądaniem, jako posiadanie tego i rozkoszowanie się tym, jest radością, uciekaniem przed tym, co się nienawidzi, jest bojaźnią, odczuwanie obecności tego jest bólem; wszystko to jest złe, jeśli miłość jest zła, dobre, jeśli miłość jest dobra”³.

Kultura prawna

Pojęcie „kultura prawna” jest rozmaicie interpretowane zarówno przez socjologów prawa, jak i teoretyków prawa. Podejmowane próby definiowania tego terminu można podzielić na cztery grupy: antropologiczną, behawioralną, komparatystyczną, systemową.

Do pierwszej grupy zaliczyć należy koncepcję K. Pałeckiego, według którego „Kultura prawna to zespół społecznie dokonywanych działań symbolicznych (czyli działań znaków, będących nośnikami pojęć ewentualnie treści abstrakcyjnych), realizujących zawarte w prawie wzory działań symbolicznych”⁴. Drugą grupę stanowi ujęcie behawioralne. W. Szubert określa ją jako „ogół manifestowanych postaw i przekonań wobec prawa”⁵. A. Turska pisze o „postawach i zachowaniach wobec obowiązującego porządku prawnego”⁶. Z kolei S. Russocki traktuje ją jako: „Zespół splecionych ze sobą postaw i zachowań – tak indywidualnych, jak i zbiorowych – a także ich rezultatów wobec prawa, czyli powinności, reguł, norm narzucanych, wyposażonych w stosowną sankcję i systematycznie egzekwowanych przez właściwy danej społeczności autorytet, a wynikających z podzielanego przez tę zbiorowość systemu wartości; rzeczony zespół postaw, zachowań i ich rezultatów, podzielany, przyswajany, a także przekazywany innym pod postacią wzorów, służy zarazem w sposób obiektywny i symboliczny do przekształcania zbiorowości ludzkich w odrębną, świadomą tego stanu rzeczy społeczność”⁷. Ujęcie komparatystyczne sformułował A. Kojder:

³ Za: S. Kowalczyk, *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin 2006, s. 35.

⁴ K. Pałeczki, *O użyteczności pojęcia kultura prawna*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2, s. 73-74.

⁵ W. Szubert, *Uwagi o kulturze prawnej*, [w:] *Naród – Kultura – Osobowość*, red. A. Kłoskowska, Wrocław 1983, s. 577.

⁶ A. Turska, *Możliwa a rzeczywista znajomość prawa*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 1, s. 12.

⁷ S. Russocki, *Wokół pojęcia kultury prawnej*, „Przegląd Humanistyczny” 1986, nr 11-12, s. 16.

„Kultura prawna jest (...) obrazem prawa pozytywnego widzianym w świetle wartości prawa intuicyjnego. W takim ujęciu na kulturę prawną składa się całokształt społecznie akceptowanych wzorów racjonalnego tworzenia prawa pozytywnego, jako efektywnego obowiązywania i właściwego (zgodnego ze społecznym poczuciem sprawiedliwości) stosowania”⁸. Do czwartej grupy zaliczyć można definicje, które możemy określić jako „systemowe”. A. Podgórecki określił kulturę prawną jako „ogół nawyków i wartości związanych z akceptacją, oceną, krytyką i realizacją obowiązującego prawa”⁹. W podobny sposób wyraża się R. Szafarz, który pisze: „Pojęcie *kultury prawnej* używane jest przeważnie jako synonim *systemu prawnego*, a więc jako pojęcie zbiorcze obejmujące wszystkie normy, instytucje i wywodzące się z prawa: system wartości i sposoby zachowań”¹⁰. Natomiast L.M. Friedman uważa, że: „Kultura prawna to idee, wartości, postawy i opinie ludzi danego społeczeństwa w odniesieniu do prawa i systemu prawnego”¹¹.

Wśród definicji możemy wyróżnić również ujęcie „wartościujące”. Zdaniem H. Olszewskiego: „Kultura prawna w demokratycznym państwie prawnym polega na łączeniu postaw indywidualnych z poszanowaniem wartości wyższych. Prawo nie może być aksjologicznie neutralne (...) kultura prawna to synonim wiedzy, wykształcenia, otwartości i wrażliwości. To ethos”¹².

W związku z tak zróżnicowanym sposobem definiowania kultury prawnej, zasadne wydaje się przywołać uwagę, którą sformułował W. Szubert: „Żadne z przyjętych określeń kultury prawnej nie ogranicza również w istocie jej występowania do jednej płaszczyzny. Stwierdzając bowiem, że przejawy jej leżą w sferze zachowań ludzi, nie wyłącza się bynajmniej badania wpływu, jaki wywiera na nie świadomość i nastawienie ocenie i odwrotnie – te ostatnie elementy budzą zainteresowanie przede wszystkim, pod kątem ich oddziaływania na dostrzegalne zjawiska życia społecznego w sensie stosunku do prawa. Co więcej, te właśnie powiązania między sferą przeżyć psychicznych ludzi i ich zachowań uznawane są za szczególnie ważne stanowiska w studiach nad kulturą prawną”¹³.

⁸ A. Kojder, *Godność i siła prawa. Szkice socjologiczno-prawne*, Warszawa 2001, s. 320.

⁹ A. Podgórecki, *Prestiż prawa*, Warszawa 1966, s. 179-180.

¹⁰ R. Szafarz, *Kultura prawna prawa europejskiego na tle traktatów Rady Europy*, „Studia Prawnicze” 1997, nr 1, s. 34.

¹¹ E. Markowska-Gos, *Kultura prawna młodzieży studenckiej. Studium socjologiczno-prawne*, Rzeszów 2002, s. 32.

¹² H. Olszewski, *Polska droga do państwa prawa. Refleksje o kulturze prawnej*, [w:] *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2, Poznań 2002, s. 524-537.

¹³ W. Szubert, *Uwagi o kulturze prawnej*, op. cit., s. 576.

Konkludując, kultura prawna jest to aspekt ogólnie pojmowanej kultury, który odnosi się do stosunku człowieka wobec prawa. Kulturę prawną możemy zdefiniować jako przejawiające się w społeczeństwie, indywidualne i zbiorowe postawy wobec prawa, zarówno w rozumieniu egzekwującego sprawiedliwość aparatu, jego instytucji jak i konkretnych norm prawnych. Podstawą kultury prawnej jest postępowanie określane jako „prawe” (w odniesieniu do jednostek) lub „praworządne” (w odniesieniu do organizacji i państw). Taką definicję zaproponował S. Grodziski¹⁴.

Kultura prawna łączy się ściśle z ogólną kulturą danej społeczności. Funkcjonujące w państwie rozwiązania prawne wynikają z myślenia prawniczego, ukształtowanego w ciągu dziejów pod wpływem konkretnych orientacji filozoficznych w nim dominujących¹⁵. A. Brezcko zwraca uwagę, że: „Na polską współczesną kulturę prawną, a co się z tym wiąże, także na polski system prawny, ogromny wpływ wywiera w dalszym ciągu etyka chrześcijańska wraz z jej dogmatycznym charakterem, przejawiającym się w absolutyzmie i względnej niezmienności zasad. Szczególną rolę odgrywał tu, i do tej pory odgrywa, oczywiście katolicyzm – jako doktryna szczególnie legalistyczna, przyjmująca obowiązywanie określonych norm i konieczność ich przestrzegania ze względu na nie same, bez każdorazowej oceny ich obiektywnej słuszności”¹⁶.

Według A. Rosner: „Kultura prawna jest fundamentem państwa (dobrego dziś – państwa prawa) i afirmacją dobrego prawa: wspierającego postawy i działania ludzi, stabilnego, budzącego zaufanie, stanowiącego oparcie dla obywateli, tworzonego na podstawie należytej techniki legislacyjnej, należycie ogłoszonego”¹⁷.

O wysokiej kulturze prawnej świadczy: odróżnianie – tak przez twórców prawa, jak jego odbiorców – ducha prawa od jego litery; znajomość imponderabiliów i aksjomatów prawa nie tylko wśród elit; rozumienie i akceptacja prawa w społeczeństwie; stabilność prawa¹⁸. O niskiej kulturze prawnej mogą świadczyć: patologiczne mechanizmy stanowienia prawa; niejasność, nieprzejrzystość prawa; nieskuteczność instytucji prawnych; korupcja w organach władzy, sądach¹⁹.

¹⁴ S. Grodziski, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004, s. 7-16.

¹⁵ A. Brezcko, *Wpływ wartości chrześcijańskich na polską kulturę prawną i system prawa*, [w:] *Polska kultura prawna a proces integracji europejskiej*, red. S. Wronkowska, Zakamycze 2005, s. 269.

¹⁶ *Ibidem*, s. 271.

¹⁷ A. Rosner, *Badania nad kulturą prawną. Próba zarysowania problematyki*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej*, red. M. Wąsowicz, Warszawa 2004, s. 595.

¹⁸ *Ibidem*, s. 596.

¹⁹ *Ibidem*, s. 596.

W staropolskim języku potocznym, a zatem w świadomości społecznej, kulturę prawną ujmowano prosto i zrozumiale. Termin „prawość” oznaczał człowieka prawnego, a więc jednostkę, działającą w granicach norm prawnych i ich nie przekraczającą. Organizacja działająca w tychże granicach i nie naruszająca wolności jednostek, postępowała „praworządnie” czyli rządziła się prawem. Tej praworządności oczekiwano przede wszystkim od państwa – najpotężniejszej organizacji. Podstawą kultury prawnej jest zatem postępowanie „prawe” w odniesieniu do jednostek, „praworządne” w przypadku organizacji²⁰.

Kultura a prawo

Prawo jest elementem ludzkiej kultury, ponieważ jest właściwością charakteryzującą społeczne bytowanie człowieka. Prawo pozytywne wielorako oddziałuje na kulturę symboliczną, ponieważ: „tworzy określony ład społeczny, ustanawiając reguły działania danego systemu, wprowadza w życie społeczne nowe wartości uznawane za istotne przez ośrodek władzy politycznej (np. prawa kobiet, młodocianych, poszanowanie życia ludzkiego); tworzy nowe sytuacje obyczajowe bądź moralne wcześniej niesankcjonowane (np. zmiany systemu podatkowego, przywóz lub wywóz towarów z kraju, zakaz palenia papierosów w niektórych miejscach); usuwa (w zamierzeniach) niepożądane czyny i zachowania ludzi”²¹.

Prawo należy do szczególnie znaczących składników kultury. Z jednej strony prawo pozytywne wyraża jakiś stan stosunków społecznych mieszczących się w ramach kultury symbolicznej, a z drugiej jest narzędziem kształtowania tej sfery życia ludzkiego²².

Szczególne znaczenie prawa w kulturze i dla kultury przejawia się w jego wielostronnych powiązaniach z kulturą materialną i duchową. Według R. Tokarczyka „Rozważenie relacji prawa z kulturą, czy też kultury z prawem, wskazuje jednoznacznie na wpływ prawa na kulturę i odwrotnie – kultury na prawo. Dla ukazywania szczegółowych treści tych relacji niezbędne jest poszukiwanie związków prawa z poszczególnymi składnikami kultury duchowej (językiem, literaturą, sztuką, zabawą, wiedzą, mitem, zwyczajami, obyczajami, religią, moralnością) i kultury materialnej – głównie z techniką”²³. Przyjmując założenie o kulturowych korzeniach prawa i prawnych korzeniach kultury, relacje kultura – prawo ułożą się według triady: kultura – prawo – kultura.

²⁰ S. Grodziski, *Z dziejów...*, *op. cit.*, s. 11.

²¹ E. Markowska-Gos, *Kultura prawna...*, *op. cit.*, s. 14.

²² *Ibidem*, s. 14.

²³ R. Tokarczyk, *Współczesne kultury prawne*, Zakamycze 2000, s. 61.

Założenie to zostanie odrzucone przez przedstawicieli skrajnych nurtów naturalizmu (w sensie skrajnego biologizmu), którzy podejmują próby objaśniania prawdy, społeczeństwa, a także kultury – czynnikami biologicznymi. Antropolog Levi-Strauss uważał, że wszystkie składniki kultury, łącznie z prawem, wywodzą się z biologicznie uwarunkowanych struktur ludzkiego umysłu. Według tej koncepcji relacje prawa z naturą układają się według triady: natura – prawo – natura²⁴.

Dla pełnego obrazu relacji kultury i prawa należy uwzględnić obie propozycje. Świat człowieka posiada dwa wymiary naturalny i społeczny, które są ze sobą ściśle powiązane. Prawo jest obecne w obu wymiarach. R. Tokarczyk wyjaśnia: „W wymiarze naturalnym obecność prawa przejawia się w prawach przyrody, zawsze w jakiś sposób powiązanych z prawami wymiaru społecznego – prawami jurydycznymi. Prawa jurydyczne, odzwierciedlające prawa przyrody w odniesieniu do człowieka, zwane są prawami naturalnymi, zaś prawa odzwierciedlające naturę stosunków społecznych – prawami stanowionymi. Harmonia człowieka z naturą domaga się poszanowania jego praw naturalnych, zaś gromadne współżycie społeczne poszanowania praw stanowionych. Osiąganie owej harmonii, w obu wymiarach świata człowieka, uznawane jest za ważną miarę jego kultury”²⁵.

Jeden z klasyków antropologii kulturowej, W.G. Sumner napisał: „Akty prawne wywodzą się z obyczajów (...) stanowienie prawa nie jest możliwe, nim szacunek dla przodków nie osłabnie tak dalece, iż zarzucone zostanie przekonanie, że nie jest czymś niesłusznym ingerować w tradycyjne zwyczaje poprzez pozytywne stanowienie prawa (...). Proces stanowienia prawa (...) musi uzyskać wszakże trwałą podstawę w postaci istniejących obyczajów, zaś prawo, ażeby być skuteczne, musi pozostawać w zgodzie z obyczajami (...). Mówi się czasem, że opinia publiczna musi zatwierdzić i zaaprobować przepisy porządkowe, lecz takie sformułowanie opiera się na biednym rozumowaniu. W istocie to przepisy muszą być dostosowywane do panujących obyczajów (...). Obyczaje ludności miejskiej i ludności wiejskiej nie są takie same, skutkiem czego np. ustawodawstwo dotyczące nadużywania trunków, które zostaje wprowadzone w jednym z tych środowisk, zastosowane w drugim nie przyniesie pożądaných rezultatów (...). Obyczaje różnych społeczeństw oraz różnych epok

²⁴ *Ibidem*, s. 61.

²⁵ *Ibidem*, s. 62.

charakteryzują się mniejszym lub większym stopniem gotowości do stosowania formalnych przepisów i zaufania do stanowionego prawa przy realizacji ogólnospołecznych celów²⁶.

Ład społeczny a wychowanie do bezpieczeństwa

Istotnym czynnikiem ładu społecznego jest stopień bezpieczeństwa obywateli, który „możemy rozumieć jako stan odzwierciedlający brak zagrożeń dla bytu jednostki i społeczeństwa, określany jego stopniem wielkości. Dla wysokiego stopnia bezpieczeństwa wielkość zagrożenia osiąga wartości ujemne, natomiast dla niskiego stopnia bezpieczeństwa wielkość zagrożenia osiąga wartości dodatnie²⁷. W rzeczy samej bezpieczeństwo i „(...) bezpieczne zachowania człowieka (...) pozostaje w synergii z wartością zdrowia. Orientacja na wartość bezpieczeństwa (...) w pracy i życiu człowieka to przeciwstawianie się utracie zdrowia, a nawet życia, jako generalny wymiar obrony tej wartości²⁸. Jednocześnie „(...) bez wiedzy odnoszącej się do wartości zdrowia nie ma wolności wyboru²⁹, zaś istotą „(...) odpowiedzialności człowieka za zdrowie w różnych relacjach i sytuacjach (...) jest uświadomione postępowanie, zgodne z wolą realizowania określonych potrzeb³⁰. Prawo ustala reguły życia społecznego tak, aby każdy jego członek miał zapewnione poczucie bezpieczeństwa³¹.

Pedagogika zwraca uwagę na konieczność zaspokajania ludzkich potrzeb. Jedną z najważniejszych jest potrzeba bezpieczeństwa, która zalicza się do potrzeb pierwotnych, podstawowych warunkujących zachowanie życia, zdrowia i rozwój jednostki. Szczególna rola w zaspokajaniu potrzeby bezpieczeństwa dzieci i młodzieży spoczywa na rodzinie i szkole. Do zadań rodziny możemy zaliczyć: ochronę przed chorobami, wypadkami i innymi czynnikami zagrożenia zdrowia; opiekę nad dzieckiem chorym oraz pomoc w przewyciężaniu skutków chorób lub zaburzeń i funkcjonowaniu organizmu; stwarzanie klimatu życzliwości i zaufania, wzmacniającego poczucie bezpieczeństwa i więzi uczuciowej

²⁶ W. G. Sumner, *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie. Studium socjologicznego znaczenia praktyk życia codziennego, manier, zwyczajów, obyczajów oraz kodeksów moralnych*, Warszawa 1995, s. 56; K. Frieske, *Socjologia prawa*, Warszawa – Poznań 2001, s. 19-20.

²⁷ M. Rybakowski, *Bezpieczeństwo jako wartość i przedmiot postawy w sytuacji pracy*, [w:] *Praca człowieka w XXI wieku. Konteksty, wyzwania, zagrożenia*, red. R. Gerlach, Bydgoszcz 2008, s. 448.

²⁸ M. Rybakowski, *Czy bezpieczeństwo jest wartością mającą wpływ na kulturę pracy ludzkiej?* [w:] *Bezpieczeństwo człowieka. Konteksty i dylematy*, red. M. Rybakowski, Zielona Góra 2007, s. 40.

²⁹ M. Kowalski, A. Gawel, *Zdrowie – Wartość – Edukacja*, Kraków 2007, s. 59.

³⁰ M. Kowalski, *Zdrowie - potencjał rozwoju zawodowego*, [w:] *Problemy Profesjologii* 2008, nr 1, s. 58.

³¹ Szerzej problematykę związaną z poczuciem bezpieczeństwa omawia w swoich publikacjach: K. Ferenz, M. Małolepszy, W. Wróblewska, J. Gnitecki i M. Rybakowski w książce: *Bezpieczeństwo człowieka. Konteksty i dylematy*, red. M. Rybakowski, Zielona Góra 2007.

z rodziną³². Zadaniem szkoły jest troska o bezpieczeństwo osobiste dziecka: w drodze do szkoły (problemy uczestnictwa w ruchu drogowym); w toku zajęć szkolnych, zwłaszcza w pracowniach, na wycieczkach, na zajęciach wychowania fizycznego i sportowych; w czasie przerw rekreacyjnych, w tym zwłaszcza niebezpieczne zabawy w różnych porach roku³³.

Ważnym elementem odpowiedzialnego wychowania jest nie tylko zapewnienie opieki dziecku w domu i szkole, ale również w jego środowisku dorastania. W podejmowanych wysiłkach pedagogicznych należy, zatem zwracać uwagę również na aspekt wychowawczy. Stąd też jawi się konieczność kształtowania u dzieci i młodzieży odpowiedzialności za zdrowie i bezpieczeństwo własne i innych osób. Przy czym jak zauważa E. Kowalska (...) troska o bezpieczeństwo (...) może być realizowana w ramach tzw. wychowania dla pokoju, w którym problematyka ta poruszana jest nie tylko w aspekcie indywidualnym i lokalnym, ale również globalnym³⁴.

Zagadnienie kultury prawnej, w tym w aspekcie bezpieczeństwa życia i pracy, jest jednym z najciekawszych zagadnień socjologii prawa. Przybliży ona człowiekowi ogromne znaczenie prawa w życiu jednostek i całych społeczeństw. Możemy stwierdzić, że dokładne poznanie prawa, pozwala człowiekowi na lepsze zrozumienie zasadności stosowania go w życiu, co przyczynia się do zapewnienia bezpieczeństwa wszystkim obywatelom. Poznanie prawa pozwala na budowanie lepszych warunków do rozwoju jednostki i społeczeństwa. Z tej też racji sytuacją idealną byłoby, gdyby wszyscy członkowie społeczeństwa rozumieliby i akceptowaliby porządek prawny w danym środowisku życia i pracy. Oczywiście z wielu przyczyn jest to niemożliwe. Jednakże należy podejmować wysiłki, zwłaszcza na polu edukacji, aby wychowywać dzieci i młodzież w duchu poszanowania porządku prawnego. W ten sposób, już od najmłodszych lat, można kształtować właściwe postawy wobec prawa z perspektywy zapewnienia bezpieczeństwa osoby ludzkiej.

Bibliografia

Breczko A., *Wpływ wartości chrześcijańskich na polską kulturę prawną i system prawa*, [w:] *Polska kultura prawna a proces integracji europejskiej*, red. S. Wronkowska, Zakamycze 2005.

³² Zob. A. Kelm, *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000, s. 138-142.

³³ *Ibidem*, s. 59.

³⁴ E. Kowalska, *Troska o bezpieczeństwo uczniów jako element realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczych współczesnej szkoły*, [w:] *Bezpieczeństwo publiczne u progu XXI wieku*, red. A. Żukiewicz, Wrocław 2002, s. 32.

- Frieske K., *Socjologia prawa*, Warszawa – Poznań 2001.
- Grodziski S., *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004.
- Kelm A., *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000.
- Kojder A., *Godność i siła prawa. Szkice socjologiczno-prawne*, Warszawa 2001.
- Kowalczyk S., *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin 2006.
- Kowalski M., Gawel A., *Zdrowie – Wartość – Edukacja*, Kraków 2007.
- Kowalski M., *Zdrowie - potencjał rozwoju zawodowego*, „Problemy Profesjologii” 2008, nr 1.
- Kowalska E., *Troska o bezpieczeństwo uczniów jako element realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczych współczesnej szkoły*, [w:] *Bezpieczeństwo publiczne u progu XXI wieku*, red. A. Żukiewicz, Wrocław 2002.
- Markowska-Gos E., *Kultura prawna młodzieży studenckiej. Studium socjologiczno-prawne*, Rzeszów 2002.
- Olszewski H., *Polska droga do państwa prawa. Refleksje o kulturze prawnej*, [w:] *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2, Poznań 2002.
- Pałeczki K., *O użyteczności pojęcia kultura prawna*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2.
- Podgórecki A., *Prestiż prawa*, Warszawa 1966.
- Podgórecki A., Kojder A., *Prawo*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. 3, Warszawa 2000.
- Rosner A., *Badania nad kulturą prawną. Próba zarysowania problematyki*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej*, red. M. Wąsowicz, Warszawa 2004.
- Rybakowski M., *Czy bezpieczeństwo jest wartością mającą wpływ na kulturę pracy ludzkiej?* [w:] *Bezpieczeństwo człowieka. Konteksty i dylematy*, red. M. Rybakowski, Zielona Góra 2007.
- Rybakowski M. (red.), *Bezpieczeństwo człowieka. Konteksty i dylematy*, Zielona Góra 2007.
- Rybakowski M., *Bezpieczeństwo jako wartość i przedmiot postawy w sytuacji pracy*, [w:] *Praca człowieka w XXI wieku. Konteksty, wyzwania, zagrożenia*, red. R. Gerlach, Bydgoszcz 2008.
- Russocki S., *Wokół pojęcia kultury prawnej*, „Przegląd Humanistyczny” 1986, nr 11-12.
- Szubert W., *Uwagi o kulturze prawnej*, [w:] *Naród. Kultura. Osobowość*, red. A. Kłoskowska, Wrocław 1983.
- Szafarz R., *Kultura prawna prawa europejskiego na tle traktatów Rady Europy*, „Studia Prawnicze” 1997, nr 1.
- Sumner W.G., *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie. Studium socjologicznego znaczenia praktyk życia codziennego, manier, zwyczajów, obyczajów oraz kodeksów moralnych*, Warszawa 1995.
- Tokarczyk R., *Współczesne kultury prawne*, Zakamycze 2000.
- Turska A., *Możliwa a rzeczywista znajomość prawa*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 1.